

ІСТОРИОГРАФІЯ. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

УДК 930.1(410)

Кучменко Б. А., Кучменко Е. М.

ПОШУКИ ДУХОВНОГО ОПТИМІЗМУ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ АРНОЛЬДА ТОЙНБІ (ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

У статті через історіографічний аналіз розглядається історична, філософська і духовна концепція шляхів збереження цивілізації англійським мислителем А. Тойнбі та його опонентом Ю. М. Семеновим.

На зламі ХІХ-ХХ ст. виникла так звана неідеалістична «критична філософія історії»: «Філософія життя» Дільтея, неокантіанська філософія історії Віндельбанда і Ріккерта як реакція на класичну філософію історії, позитивізм та марксистське матеріалістичне розуміння історії. Представники цього напрямку, справедливо підкреслюючи специфічність історичного буття і пізнання, особливу роль в історії одиничного, випадкового, різко абсолютизували «індивідуалізуючий» момент в історії, категорично відкидаючи детермінізм та будь-яку закономірність у ній, зводячи у принцип відмову від розгляду життя суспільства як всесвітньо-історичного процесу та від ідеї застосування наукового методу в історії. Ця концепція відіграє суттєву роль у західній філософії історії і сьогодні.

Під впливом соціальних змін, які несе з собою сучасна динамічна епоха, внутрішньої запечореності гносеологічних позицій, на яких вона ґрунтується, внаслідок логіки ідейно-теоретичної боротьби з історико-матеріалістичним світоглядом неідеалістична філософія історії та історіографія намагаються знайти будь-який вихід із кризи чи, вірніше сказати, з кута, який створюється цілим рядом філософсько-історичних західних шкіл. Однією з таких спроб є філософсько-історична концепція відомого англійського мислителя А. Тойнбі (1889-1975).

Творчість А. Тойнбі охоплює сукупність суспільствознавчих дисциплін і зовсім не зводиться тільки до філософії історії. У своїх працях він, окрім власне філософсько-історичних питань, досліджує проблеми конкретної історії різних періодів та регіонів, соціології, теології, культур-

ної антропології, етнографії, археології і т. ін. У його працях багато місця відведено питанням соціально-політичної філософії.

У нашій статті пропонується зробити частковий аналіз шляхів пошуку спасіння цивілізації. «Пізній» Тойнбі в черговий раз переглядає свої погляди на те, що саме слід вважати основною одиницею дослідження історії. Він схиляється до визнання того, що історія людства «менш монадна», ніж він передбачав, коли створював свою концепцію «локальних цивілізацій» [1, 272]. У Передмові до книги «Діалог Тойнбі - Ікеда» (1998) він прямо проголосив тезу про народження всесвітньої цивілізації [2]. Бурхливий за своїми темпами процес становлення єдиної всесвітньої за своєю суттю цивілізації супроводжується, згідно з Тойнбі, глибокою і зростаючою кризою ойкуменічної (всезагальної) цивілізації, яка уперше складається. Він пише, що наше покоління живе під час незвичайно інтенсивної напруги та хвилювання [3]. Серед ознак, які характеризують особливо критичний стан сучасної цивілізації, історик називає загрозу ядерної війни, забруднення довкілля, що загрожує екологічною катастрофою, духовну кризу, неможливість життя у штучному середовищі, створеному людиною, яке замінило природне середовище, проблему урбанізації, дезорієнтацію і вибухи ірраціонального насилля, перенаселення, конфронтацію між бідною більшістю і багатою меншістю, і насамкінець, проблему подолання глибокої туги як психологічної ціни за механізацію, регламентацію та стандартизацію праці [4]. Тойнбі спеціально підкреслює глибоку кризу, яку переживає сучасне західне суспільство, і виступає

проти апологетів західного способу життя. Він пише, що життя у західному світі усе ще хворобливе, тому що найгірші страждання і труднощі людського життя є духовними, а не фізичними, що, тільки не беручи до уваги духовне життя і оцінюючи погане і гарне в житті виключно у матеріальному відношенні, можна уявити США земним раєм [5].

Яке ж відношення Тойнбі до соціальної революції взагалі і до соціалістичної революції зокрема? Він пише, що революції, як і війни, є ненормальними порушеннями течії життя [6]. Характерно, що проблемам соціальної революції він приділяє увагу у розділі «Перепони досягнення мети життя» книги «Як вижити у майбутньому» (1971) [7]. Що ж стосується самої оцінки історичної ролі соціальної революції, то, будучи правим стосовно деяких окремих випадків та тимчасових явищ, він ігнорує той факт, як зазначає Ю. М. Семенов, що великі соціальні революції так чи інакше завжди були могутніми за словами К. Маркса «локомотивами історії», бо приводили в кінцевому результаті до знищення старого і появи нового суспільно-економічного розвитку [8]. Тойнбі визнає великі техніко-економічні досягнення, до яких привела Жовтнева соціалістична революція, а також роль марксистсько-ленінської теорії і практики соціалістичної революції для незахідних народів і відкидає значення цієї теорії для розвинутих західних країн як більш грубої, насильницької і догматичної, ніж багато інших сучасних ідеологій західного походження [9]. Він готовий визнати її техніко-економічні, культурні й інші досягнення, але намагається затушувати, як зазначає Семенов, її класову суть [10]. З великою кількістю застережень «пізній» Тойнбі визнає ситуації, при яких революції виявляються закономірними. Таку думку він висловлює у статті «Революційні зміни», яка відкриває щорічник Британської енциклопедії «Великі ідеї сьогодні» (1970), маючи на увазі певні умови, і пише про неминучість насильницьких соціальних революцій [11]. Проте в соціальній еволюції Тойнбі вбачає кращу форму соціальних змін, ніж революцію. Він відзначає, якщо зміни неминучі, то слід, щоб вони були не революційними. Еволюційна форма - той природний шлях, яким потрібно здійснювати зміни у суспільному житті [12]. Тому природно, що він віддає перевагу реформізму порівняно з революційними змінами і якщо й припускає прогресивні революційні зміни, то лише духовного життя суспільства.

Дійсним рушієм суспільного прогресу, згідно з Тойнбі, є «духовні революції». В історії

людства він виокремлює дві революційні хвилі духовного прогресу.

Перша хвиля духовного прогресу була, зазначає він, «результатом руху вперед у сфері соціальності... цивілізація стала можливою завдяки кооперації великої кількості людських істот для здійснення у великому масштабі суспільної праці: дренаж, іригація, будівництво храмів і могилок. Ця робота проводилася не для термінової особистої вигоди індивідумів, які її робили, але в ім'я певної віддачі для суспільства у цілому. Мій здогад полягає у тому, що поява цивілізації передбачає наявність релігійної віри, спрямованої міфами» [13]. Плодом цієї хвилі духовного прогресу Тойнбі вважає появу цивілізації.

Друга хвиля духовного прогресу - поява «вісоких» релігій і філософій у період від VIII ст. до н. е. (ранні ізраїльські пророки) до VII ст. н. е. (час появи пророка Магомета) [14].

Основний шлях до спасіння сучасного людства Тойнбі вбачає у новій всесвітній духовній революції. Зрозуміло, пише він, реформування людської політичної організації знадобиться. Але ця революція у політичній організації людства може відбутися тільки як наслідок набагато більш радикальної і більш глибокої революції у наших основних ідеях та ідеалах. Для дійсного і міцного світу релігійна революція є обов'язковою умовою, зазначав він. Під релігією Тойнбі має на увазі подолання егоцентризму як в індивідуумах, так і у суспільствах засобом спілкування з духовним началом, яке перебуває за універсумом [15]. Тойнбі трактує духовне як переважно релігійне. При цьому він, як зазначає Семенов, не звертає уваги на те, що на перших етапах історії духовний прогрес дійсно виступав у релігійному одязі. Але на більш пізніх етапах розвитку суспільства визволення від релігійних пут дає можливість усебічного й істинного духовного розвитку особистості та суспільства [16]. Правда, пізній Тойнбі не відкидає матеріального прогресу як такого, але розглядає його як дещо вторинне [17]. На думку Семенова, Тойнбі, визнаючи фізичну природу людини поряд з духовною, не виходить за межі антропологізму, бо ігнорує соціальну сутність людини [18].

Таким чином, кінцеве спасіння людства, згідно з Тойнбі, полягає у всесвітній духовно-релігійній революції. Він бачить фундаментальні перешкоди для такої революції і разом з тим певні передумови для її здійснення. Які ж вони? Природа людини, обтяженої первородним гріхом, та локальні держави, що стоять одна проти одної, відсутність єдності людей у світі - саме це понад

усе викликає у нього побоювання і налаштовує на песимістичний лад.

А. Тойнбі говорить про два шляхи зміни природи людини і самозбереження людського роду: 1) «важкий шлях» - шлях праведності - перетворення людей на праведників, полишених егоцентризму - «дорога святих»; 2) «легкий шлях» - шлях, який полягає у тому, щоб прищеплювати людям такі умовні рефлекси, які б перетворили їх на істоти, не здатні до зла. «Це, - пише він, - шлях соціальних комах на Землі чи Ангелів на небі» [19]. До такого «шляху» Тойнбі ставиться двояко. У «Дослідженні історії» він пише, чи не стоять ці вільні пропаші ангели на більш високому ступені, ніж їхні співтовариші, що залишилися на небі ціною прищеплення їм умовних рефлексів [20].

Центральним пунктом соціально-політичного заповіту А. Тойнбі, що міститься в його книзі «Як вижити у майбутньому?», є ставка на молодіжний Рух, у якому він вбачає силу, спроможну здійснити духовно-релігійну революцію і тим самим забезпечити міцний мир, покінчити з насиллям і злом, і привести до єдності людського роду. Сучасне покоління студентів, як стверджує він, народилося саме для того, щоб подолати «час вихуху», здійснивши історичну революцію в будові людських справ. Жодне з попередніх поколінь, зазначає історик, звертаючись до молоді, не мало подібної сприятливої можливості, і ніяке наступне покоління, мабуть, не матиме такої можливості, бо якщо ваше покоління доб'ється успіху, виживання людства буде забезпечено, а якщо ви отримуєте поразку, у вас може не виявитися спадкоємців [21]. При цьому Тойнбі закликає боротися з консервативними ідеями, але робити це в дусі Ганді, робити це без ненависті [22].

Дійсний вихід з глибокої кризи, яку переживає західне суспільство, як вважають деякі дослідники, а на нашу думку, не тільки західне, полягає насамперед у революції соціальній, у якій відіграє велику роль духовний аспект. Молодь як соціальна група зі своїми специфічними рисами і проблемами, зрозуміло, реальність. Вона особливо чутлива до соціальних питань, хоча і не завжди адекватно, зріло реагує на критичні ситуації, зазвичай відрізняється тенденцією до особливої соціальної активності і т. ін. Семенов зазначає, що не можна забувати, що молодь як велика соціальна група поділяється за класовими ознаками на буржуазну, дрібнобуржуазну, робітничу і селянську, хоча грані тут менш застигли, ніж у старших поколінь, до того ж є ряд спільних рис, властивих молоді як особ-

ливій соціальній групі [23]. Що стосується проблем насильницьких і ненасильницьких методів боротьби та їх співвідношення, то її вирішення визначається врахуванням конкретної соціальної ситуації.

Особливо слід наголосити на виключно важливій проблемі - спасіння людства від екологічної кризи. Відомо, що виснаження природних ресурсів, забруднення довкілля, відчуження людини від природи - усе це привертає увагу багатьох філософів, соціологів, культурологів, письменників-фантастів, природознавців і теологів. Відповідно до свого світогляду, ідеологічної позиції та конкретних поглядів автори шукають вихід зі становища, що склалося, або передракають кінець світу, змальовують апокаліптичні картини його загибелі.

Показова щодо цього, при всій своїй своєрідності, позиція Тойнбі. У деяких своїх останніх працях, зокрема у книзі «Як вижити у майбутньому?», у журнальній статті «Релігійні основи сучасної екологічної кризи: точка зору», а також у книзі «Діалог Тойнбі - Ікеда» [24], проблеми екології Тойнбі розглядає у тісному зв'язку з людською непередбачливістю, зумовленою начебто тим, що монотеїстичні релігії своїми учнями зняли обмеження з людської жадібності і порушили традиційні нормальні і природні відносини між людиною і природою, які існували у домонотеїстичну епоху [25]. При цьому він посилається на християнську доктрину стосовно взаємовідносин між Богом, людиною і природою, сформульовану у вірші Біблії, адресованому до людей: «Плодіться і розмножуйтеся і наповнюйте землю і володійте нею». У книзі Буття, як стверджує Тойнбі, видавалася «ліцензія на використання природи» [26]. У 70-ті роки ХХ ст. відповідний текст читався як «дозвіл» на демографічний вибух і забруднення середовища засобом зростаючої механізації. Ці біблійські рядки, на думку англійського історика, викликають сумнів у істинності та цінності релігійної доктрини, яка міститься в Біблії.

Спостереження над існуючими на сьогодні релігіями Східної Азії і вивчення зниклої греко-романської релігії привели Тойнбі, як він сам пише, до думки, що монотеїзм зняв стародавнє обмеження, яке колись накладалося на людську жадібність благоговійним жахом: намагання людей експлуатувати природу постійно стримувалося благочестивим схилинням перед нею [27]. Англійський мислитель приходив до висновку, що вищі релігії в іудейсько-християнсько-мусульманській формі, які зображали кінцеву духовну реальність в антропоморфній формі

священної персони Бога, переймалися думкою про те, що «у нього є ліцензія на експлуатацію природи тим способом, який він для цього захоче обрати» [28]. Тойнбі робить висновок, що засіб спасіння від екологічних бідувань полягає у поверненні людства до установок пантеїзму і до принципів деяких східних релігій, наприклад синтоїзму. Тойнбі обґрунтовує необхідність «релігійної контрреволюції» тим, що серед усіх релігійно-ідеологічних концепцій монотеїзм посідає особливе місце з точки зору його доктрини про взаємовідносини між людиною і природою, дозволяючи людині необмежено підкорювати її.

Засіб спасіння людства, вважає він, лежить у зміні монотеїстичного світогляду світоглядом пантеїзму. Конфуціанство ж і синтоїзм, подібно до давньогрецьких культів Деметри і Діоніса, які рекомендують людям поважати природу, засновуються на ідеї гармонійної співдружності людини і природи. Тойнбі зазначає, що дух, з яким відвідувач Іси (основне святилище синтоїзму в Японії, що знаходиться на кордоні рисових плантацій та незайманого лісу) виявляється у контакті з природою, є духом, що його сучасне покоління в усьому світі має культивувати, щоб відвернути природу від помсти за святотатське насилля, яке сучасна людина вчинила над нею [29].

Тойнбі розраховує на те, що релігійно-філософські погляди, подібні до сучасного синтоїзму чи язичницького пантеїзму періоду дитинства людського роду, можуть породити сьогодні ідеологію, здатну допомогти вирішенню проблеми екологічної кризи. Характерно, що свою статтю «Релігійні основи сучасної екологічної кризи» він закінчує такими словами: «Світогляд, який формується під впливом цих більш чутливих до природи і менш агресивних релігійних і філософських тенденцій, міг би сьогодні дати найбільш багатообіцяючу надію на спасіння людства» [30].

Слід зауважити, що поглядам А. Тойнбі на вищезазначену проблему опонує Ю. М. Семенов, який намагається проаналізувати, у чому правий і у чому неправий Тойнбі. Гострота сучасного стану проблеми «людина і середовище її проживання» зумовлена тим фактом, як зазначає Семенов, що людська цивілізація, яка розвивалася стихійно, на ґрунті хижацької експлуатації природи і людини, призвела суспільство до стану екологічної кризи. Тому цілком очевидна, на його думку, неспроможність пошуку англійським мислителем причин цієї кризи у монотеїстичних релігіях. Релігія, на його думку, завжди так чи інакше базується на цілком земній основі, яка відображає певні суспільні відносини; але

вона може лише відобразити їх ідеологічно, а не бути висхідною силою, яка їх формує. Проте, пише він, якщо побачити за релігійною формою її реальний зміст, перевернути проблему з голови на ноги, то у висловлюваннях Тойнбі про причини екологічної кризи і шляхи виходу з неї можна побачити не тільки методологічну неспроможність у постановці питання і хибність його вирішення, але і дещо повчальне, деякою мірою окремі елементи істини. Так, Тойнбі відзначає, що з виникненням і пануванням монотеїстичних релігій (християнства, ісламу, іудаїзму) розвивається і хижацьке ставлення до природи. Він різко критикує установку на «володіння» землею і твердження, що «людині усе дозволено відносно до природи», а також відкидає заклик до максимального зростання матеріального добробуту, не зважаючи ні на що (страждання людей, псування природного середовища і т. ін.). На його думку, паростки такого ставлення до природи почали визначати поведінку людей з початку промислової революції, з появою капіталізму. І тут, при усіх завуальованих посиланнях на релігію, на думку Семенова, неважко побачити реальний корінь зла - експлуаторський лад взагалі і капіталізм зокрема - лад, який на початку свого розвитку не знав обмежень у гонитві за живою, за прибутком (на жаль, і зараз США не приєдналися до Кіотського протоколу). Посилаючись на приклад Японії, Тойнбі говорить про те, що «монотеїстична» неповага до природи, яка проявилася в цій немонотеїстичній країні наприкінці XIX - на початку XX ст. після революції Мейдзі (у період розвитку капіталізму), «наслідування поганої практики» сучасного Заходу в експлуатації природи призвели до порушення традиційної рівноваги між людиною і довкіллям, що веде до феноменального його забруднення і справжнього спустошення. (Слід зазначити, що Японія підписала Кіотський протокол.)

На думку Семенова, Тойнбі своїм діагнозом об'єктивно підтверджує, що першопричина протиріччя, яке загострилося між людиною і природою, полягає у хижацьких тенденціях експлуатації природи і людини. Як засіб до спасіння Тойнбі пропонує заміну монотеїстичного релігійного світогляду пантеїзмом чи такими східними релігіями, як синтоїзм, конфуціанство, даосизм, які закликають до гармонії людини і природи, вселяють жах у людину перед її силами. Проте, коментуючи цю думку Тойнбі, Семенов зазначає, що впадає у вічі два докорінних неузгодження рецептів Тойнбі: по-перше, пошук вирішення той вбачає у сфері ідеології, а не у сфері суспільного буття, по-друге, патріархальність його ілюзій.

Семенов говорить, що хижацьке ставлення до природи перш за все пов'язане з економічними законами експлуататорського ладу і ніяк не може зникнути внаслідок зміни лише ідеологічних установок суспільства. На думку Семенова, наївні й утопічні надії Тойнбі на те, що для сучасної людини можливе повернення до патріархального, властивого докласовому суспільству ставлення до природи як до чогось божественно-недоторканного. Логіка суджень Тойнбі, на його думку, веде до відмови від науково-технічного прогресу, до відродження і поширення страху перед ним як таким, до повернення до часів примітивного землеробства і скотарства. С.С. Шварц, фахівець з екологічних проблем, писав, що теза «назад до природи» завжди була по суті реакційною, а в наш час вона антинаукова, що при сучасній чисельності населення не індустриальні методи виробництва впливають на розвиток природного середовища не менш погано, ніж застосування «загрозливих» (з точки зору традиційного розуміння охорони природи) індустриальних комплексів. Ця сторона справи, зазначає він, зовсім не береться до уваги «алармістами» (від англ. *alarm* - бити тривогу), і це створює цілком неправильні, інколи небезпечні уявлення про шляхи розвитку суспільства [31].

І все ж таки, на нашу думку, крізь релігійно-утопічну завісу у роздумах А. Тойнбі проглядає раціональний зміст - підняття актуальних проблем, які неможливо ігнорувати. Він, наприклад, наполегливо підкреслює необхідність досягнення і збереження гармонії у відносинах людини і природи, застерігає від необмеженої свободи поводження з нею як з простою «сировиною», пропонує знову повернутися до переконання у тому, що і природа має свої права, за недотримання яких людині загрожує неминуча помста.

І дійсно, у тандемі «людина - природа» об'єктивно закладені два діалектично взаємопов'язані аспекти взаємовідносин - боротьба людини за підкорення сил природи і разом з тим забезпечення єдності, своєрідної гармонії у розвитку вказаної системи.

Автори соціальних антиутопій, доводячи до краю існуючі на сьогодні в суспільстві небезпечні тенденції, описують різні соціальні моделі, наприклад таку, коли людина майбутнього живе у штучному світі, який позбавляє її будь-яких безпосередніх контактів з природою, чи коли природне відтворення людей замінюється масовим штучним виробництвом у колбах індивідів із задалегідь заданими властивостями (на кшталт полімерів). Не підлягає сумніву, що реалізація подібних моделей означала б зовсім не

вершину людського прогресу, а його безславний і трагічний кінець.

Об'єктивні закони розвитку системи «людина - природа» потребують не одностороннього впливу людини на природу і не безмежного її підкорення і переробки, а органічної *взаємодії* людини і природи при збереженні природної першооснови буття природи і людини.

Мабуть, дійсно не зовсім реально звучать слова Тойнбі про необхідність заміни монотестичного світогляду пантеїстичним в ім'я спасіння цивілізації від екологічної катастрофи. І все ж у цих словах проглядає раціональне зерно - роль свідомості, духовної культури, ціннісної орієнтації суспільства стосовно об'єктивного протиріччя «людина - природа».

Його заклик до перевороту у шкалі ціннісної орієнтації суспільства стосовно природи, його думка про необхідність уже сьогодні «віддати тут перше місце відродженню», безсумнівно, вважається прогресивним.

Правда, Тойнбі вказує, на думку Семенова, не зовсім послідовний шлях вирішення проблеми. Він схильний, як ми бачили, знаходити ідеали гуманного ставлення людини до природи у далеких від нас у часі патріархальних та напівпатріархальних епохах розвитку людства, чи ж у деяких східноазіатських регіонах світу, де зберігаються своєрідні релігійно-ідеологічні традиції (наприклад, дзен-буддизм з його культом гуманності і любові до природи). Проте людству все ж таки немає дороги назад. Рішуче подолання антагоністичної противаги людини і природи, гармонізація їхніх взаємовідносин на підставі докорінних змін у технології виробництва (безвідходна технологія і т. п.), наукова побудова, реалізація довготривалого планування, підкорення та розвиток економіки основним, глибоко зрозумілим цілям та інтересам людини як соціальної, так і природної істоти, тобто інтересам дійсного гуманізму, зміна соціально-психологічної установки людини щодо природного середовища і природи самої людини, відновлення та примноження на якісно новій матеріально-технічній основі кращих традицій, накопичених людством у взаємовідносинах з природою, - усі ці завдання можна вирішити лише при вирішенні питань освіти та культури у контексті національної ідеї.

У своїй книзі «Тойнбі про Тойнбі» (1974) англійський історик, за його власним визнанням, став більш песимістично дивитися на перспективи людства, ніж раніше. Він запитує, чи змінює це його філософський погляд на людську природу і її перспективи? І відповідає, що все ж таки

вірить, що в людській натурі аспект любові візьме гору над аспектом жадібності й агресивності. Але, говорить він, мабуть, це відкрите питання. І зазначає, що яка б не була причина, він усе ж менш оптимістичний зараз, ніж був, коли писав «Переосмислення» [32].

На думку Ю. М. Семенова, відчуття духов-

ності та соціального оптимізму, підґрунтя якому Тойнбі так наполегливо довгі роки шукав у історії людства та в сучасності, усе ж не змогла, в кінцевому результаті, дати йому релігія, яка лежала в основі його поглядів. Проте, на нашу думку, реалії життя змусять людство повернутися до духовності, якщо воно бажає свого майбутнього.

1. Конрад Н. И. Диалог историков. Избранные труды.- М., 1974.- С. 272.
2. Тойнби А. Дж., Икеда Д. Диалог Тойнби - Икеда. Человек должен выбрать сам / Пер. Б. Л. Губман и др.- М., 1998.- С. 6.
3. Toynbee A. J. Change and habit.- London, 1966.- P. 4.
4. Ibid.- P. 216.
5. Toynbee A. J. Surviving the future.- London, 1971.- P. 53.
6. The impact of Russian revolution 1917-1967 / With an introd. Essay by A. J. Toynbee.- London, 1967.- P. 1.
7. Ibid.- P. 20.
8. Семенов Ю. Н. Социальная философия А. Тойнби (критический очерк).- М., 1980.- С. 168.
9. The impact of Russian revolution 1917-1967/ With an introd. Essay by A. J. Toynbee.- P. 11.
10. Семенов Ю. Н. Указ. соч.- С. 169.
11. The Great Ideas Today // Encyclopedia Britannica.- London, 1970.- P. 5.
12. Ibid.- P. 8.
13. Toynbee A. J. Surviving the future.- P. 38-39.
14. Ibid.
15. Ibid.- P. 56-57.
16. Семенов Ю. Н. Указ. соч.- С. 170.
17. Toynbee A. J. Surviving the future.- P. 40.
18. Семенов Ю. Н. Указ. соч.- С. 171.
19. Toynbee A. J. A study of history. Abridgement by Somerville D. C.- London, 1956-1957.- Vol. 1-2.- P. 12, 564.
20. Toynbee A. J. A study of history.- P. 12, 567.
21. Toynbee A. J. Surviving the future.- P. VI.
22. Ibid.- P. 152.
23. Семенов Ю. Н. Указ. соч.- С. 174.
24. Тойнби А. Дж. Средство спасения.- Наука и религия.- 1974.- № 9.- С. 52.
25. Там само.- С. 53.
26. Там само.- С. 53-54.
27. Там само.
28. Toynbee A. J. Surviving the future.- P. 62.
29. Тойнби А. Дж., Икеда Д. Диалог Тойнби - Икеда. Человек должен выбрать сам / Пер. Б. Л. Губман и др.- С. 8-35.
30. Тойнби А. Дж. Средство спасения.- С. 54.
31. Шварц С. С. Экология человека: новые подходы к проблеме человек - природа // Будущее науки.- М., 1976.- Вып. 9.- С. 159.
32. Toynbee on Toynbee: A conversation between A. J. Toynbee and G. R. Urban.- New York, 1974.- P. 105.

B. Kuchmenko, E. Kuchmenko

SEARCH FOR SPIRITUAL OPTIMISM IN THE SOCIAL AND POLITICAL PHILOSOPHY OF ARNOLD TOYNBEE (HISTORIOGRAPHICAL REVIEW)

This article is devoted to the historiographical analysis and discussion of the historical, philosophical and spiritual concept of the ways of salvation of civilization by the English thinker Arnold Toynbee and his opponent Iu. M. Semenov.